

EN VÄRLD I MINIATYR, ett mikrokosmos som åter-
speglar naturens myllrande mångfald och förun-
derliga vidd. Drömmen om det allomfattande
museet är en av mänsklighetens äldsta och mest stor-
slagna visioner. Men det är också en dröm som oupp-
hörligt ändrat skepnad, där idealen skiftat och drivkrafterna
växlat. I utställningen *Kuriöst* skildras samlandet
av naturalier och kuriositeter under perioden 1550-
1750, en tid som präglades av fascination för det udda
och exotiska, det groteska och det monstruösa.

UTSTÄLLNINGSPRODUKTION, TEXT & GRAFIK:

HÅKAN HÅKANSSON

FOTO: BENGT MELLANDER

UTSTÄLLNINGANSANSVARIG: BJÖRN DAL

Universitetsbiblioteket,
Lunds universitet
Box 3, 221 00 LUND
UB Media.
ISSN 0281-3823
LULID/LIBR - 1538

UNIVERSITETS
BIBLIOTEKET
100
ÅR
PÅ HELGONABACKEN

Universitetsbibliotekets
utställningskatalog 50

KURIÖST

Kuriosakabinettens sällsamma värld

UTSTÄLLNING PÅ UNIVERSITETSBIBLIOTEKET I LUND
2 NOVEMBER 2007 – 16 FEBRUARI 2008

Apotekaren Ferrante Imperato (1550-1625)
i Neapel skapade en av 1500-talets mest
välkända naturaliesamlingar. Hans katalog
utgavs första gången 1599 och innehöll den
första illustrationen av en tidigmodern sam-
ling. Här visas ett uppslag ur andraupplagan,
som utgavs långt efter det att samlingen
upphört att existera: Ferrante Imperato,
*Historia naturale nella quale ordinamente si
tratta della diversa condition di minere, pietre
pretiose, & altre curiosita*, 1672.

EN VÄRLD I MINIATYR, ett mikrokosmos som återspeglar
naturens myllrande mångfald och förunderliga vidd.
Drömmen om det fulländade, allomfattande museet är
en av mänsklighetens äldsta och mest storslagna visioner. Men
det är också en dröm som oupphörligt ändrat skepnad, där
idealerna skiftat och drivkrafterna växlat. Museet speglar alltid
en specifik tid och kultur – en bild av världen där våra föreställ-
ningar om världen framträder tydligare än någon annanstans.

Skandinaviens mest välkända kuriosakabinett tillhörde läka-
ren och fornforskaren Ole Worm (1588-1654) i Köpenhamn.
Ur Olaus Wormius, *Museum Wormianum*, 1655.

Tanken att verkligheten låter sig rekonstrueras på ett sätt som
gör den överblickbar och begriplig kan spåras ända till anti-
ken, men det var under renässansen som idén kom att blomma
upp på allvar. År 1565 publicerade den belgiske läkaren Samuel
Quiccheberg (1529-1567) ett program för ett idealmuseum,
en »Vishetens Teater« där berömda konstverk, vetenskapliga
instrument och sällsynta naturföremål arrangerats till ett slags
illustrerad encyklopedi. Några decennier senare skrev den brit-
tiske filosofen Francis Bacon (1561-1626) att en furste måste ha
fulländade kunskaper om världen för att kunna härska rättvist.
För detta behövdes »en privat modell av hela naturen« som in-
kluderade ett omfattande bibliotek, en botanisk trädgård och
en djurpark, likaväl som »ett präktigt stort kabinett« där man
kunde studera alla naturföremål och konsthantverk som exis-
terade på jorden – »allt vad egendomlighet, slump och tidens
gång har frambringat«.

Quicchebergs och Bacons museer var fantasiskapelser som
stannade på pappret, men det var under just denna tid som
det handgripliga samlandet utvecklades till en passion bland
lärdar och förmögna. Över hela Europa upprättades museer
där man kunde beskåda sällsynta växter och djur, arkeolo-
giska lämningar, mekaniska underverk, exotiska konstobjekt
och spektakulära naturföremål – allt som fick betraktaren
att häpna och förundras hade en plats i tidevarvets *wunder-
kammern*, som de oftast kallades på tyska.

Beteckningarna skiftade dock alltefter läggning och an-
språk; vissa talade om museet som ett *microcosmos* eller en
theatrum mundi (»världsteater«), andra myntade ord som
gazophylacium (»skattkammare«) eller *exotikotechnothau-
maturgematotameion* (»skattkammare-med-främmande-konst-
färdigt-utförda-förunderliga-ting«). I Skandinavien gick
samlingarna oftast under den blygsammare beteckningen
kuriosakabinett, ett rum där den »kuriöse« forskaren kunde
studera världens alla under. Ordet »kuriös« – av latinets *cu-
riosus*, »nyfiken, vetgirig« – hade således ingen nedsättande
betydelse vid denna tid, utan betecknade en dygd som varje
bildad människa borde besjålas av. Långt in på 1700-talet
var uttrycket *curiosus naturae* synonymt med en naturfors-
kare; så hade exempelvis Kungliga Vetenskapsakademien ur-
sprungligen namnet *Collegium Curiosorum*, eller på svenska
»De vettgiriges gille«.

Kuriosakabinettens storhetstid inföll under perioden
1550-1750, en epok som genomsyrades av upptäckariver
och vetenskapssvärmeri. Nya världar uppdagades genom re-
sor till främmande kontinenter, okända territorier utforska-
des med hjälp av teleskopet och mikroskopet. I denna vitala
kultur fick samlandet snabbt en viktig roll. Storslagna kabi-
nett med främmande och exotiska objekt förknippades med
lärdom, prestige och makt, och samlaren kunde – genom
sitt blotta samlande – bli internationellt ryktbar. I hertig
Fredrik III:s kuriosakabinett i Gottorf kunde gästerna be-
gäpa underverk som stammade från världens alla hörn och
som uttrycksfullt vittnade om hans rikedom och belevnhet
– persiska huvudbonader, afrikanska horn, indiska sandalar,
javanesiska skulpturer, indonesiska smyckeskrin, florentin-
ska intarsiarbeten och amerikanska pärlband.

Allegorisk framställning av pelikanen, som föder sina ungar med sitt hjärteblod; en symbol för moderskärleken. Ur Conrad Gesner, *Historia animalium*, 1555.

NATURENS BOK

Men kuriosakabinetten var inte bara prestigeladdade **M**accessoarier för välsituerade män av värld. De hade också en vetenskaplig funktion, som platser där naturens kaotiska myller kunde studeras, organiseras och klassificeras under ordnade former. Flera av tidevarvets naturvetenskapliga auktoriteter byggde upp privata samlingar som med tiden växte till vetenskapliga centra, dit forskare från när och fjärran sökte sig för att studera och diskutera. Den italienske naturalhistorikern Ulisse Aldrovandi (1522-1605) kunde 1595 konstatera att hans samling i Bologna beskådats av flera tusen besökare – en samling som bestod av mer än 18 000 specimen och som utgjorde grunden för de drygt 400 vetenskapliga skrifter han lyckades färdigställa under sin karriär.

Men mer än något annat var kabinettet en plats för vördnad och andakt, där man försjönk i pietetsfull förundran över skapelsens och Skaparens storhet. Under renässansen och barocken var naturvetenskapen alltjämt förbunden med en religiös föreställningsvärld där kunskapen om det jordiska ansågs kasta ljus över det himmelska. Att studera naturen innebar att »läsa Naturens Bok«, i vilken Guds visdom fanns inpräglad lika tydligt som i Bibeln. Naturen var »en krönika skriven av Gud själv«, skrev den engelske naturalhistorikern Edward Topsell (1572-1625), i en text skriven av »Guds finger« i vilken »varje varelse utgör ett ord, varje art en mening och alla dessa tillsammans en väldig historia som innehåller beundransvärd kunskap och lärdom«. Lika hänförd var den holländske mikroskopisten Jan Swammerdam (1637-1680) då han i verket *Naturens Bibel* presenterade en detaljerad illustration av en lus:

Härmed presenterar jag för Eder Guds Allsmäktiga Finger i lusens anatomi, i vilken ni kommer att skåda underverk på underverk och Guds Visdom klart uppenbarad i varje liten detalj.

Vetenskap handlade inte bara om att förstå hur naturen var ordnad, utan också om att utläsa dess innebörd. Skapelsen var en predikotext ur vilken människan kunde hämta moraliska lärdomar och religiösa insikter, en föreställning som hade rötter långt ner i medeltiden. I mitten av 1500-talet skrev Strängnäsdomprosten Olaus Magnus (1490-1557) om hur den flitiga myran lär oss vikten av strävsamt arbete, medan den glupande järven tjänar som en symbol för frosseriets faror. Samma tanke återspeglades i tidevarvets vetenskapliga standardverk: i Conrad Gesners (1516-1565) *Historia animalium* kan man se hur pelikanen huggar näbben i sitt bröst

för att låta ungarna dricka av sitt hjärteblod – en symbol för moderskärleken uppförande kraft. Och det var också denna värld som kuriosakabinetten gestaltade: en värld där varje ting bar ett budskap och varje varelse en innebörd. I apotekaren Ferrante Imperatos (1550-1625) naturaliekabinett tronade en uppstoppad pelikan med näbben instucken i sitt uppfläta bröst – ett åskådligt exempel på den visdom som rymdes i Naturens Bok.

SKAPELSENS UNDER

Om kuriosakabinettens syfte var att ingjuta förundran för Guds skapelse var steget dock aldrig långt till det spektakulära och uppseendeväckande. Allt som väckte häpnad och förvåning – där naturen så att säga talade med eftertryck – skattades högt av tidevarvets kuriosakonnässörer. I den kungliga samlingen i Köpenhamn kunde man beskåda en behornad hare, ett par sandaler av människohud, ett förstenat människofoster, likaväl som en marmorskiva i vilken det mirakulöst uppstått en bild av Kristi korsfästelse.

Just den egenartade marmorskivan hade en central placering i samlingen, dels för att den så uppenbart bar Guds egen signatur – vilken annan makt kunde frambringa ett så slående bevis på den kristna lärans överhöghet? – och dels för att den utgjorde ett typexempel på vad renässansens lärde benämnde *lusus naturae*, »naturens skämt«. I snäckornas konstfulla vindlingar och fossilens sällsamma former var det som om naturens ordning löstes upp: det naturliga flöt samman med det artificiella, det av Gud skapade antog det konstgjordas skepnad. Italienaren Emanuele Tesauro (1592-1675) talade om hur »naturens skämtlynne« frambringade »symboliska figurer« och »mystiska hieroglyfer«, ämnade att fånga människans uppmärksamhet och väcka hennes vetgirighet.

Märkliga stenformationer i vilka det framträder naturliga bilder av djur – ett exempel på vad renässansens lärde kallade *lusus naturae*, »naturens skämt«, då gränserna mellan naturens olika kategorier tycktes överskridas. Ur Athanasius Kircher, *Mundus subterraneus*, 1664-65.

Intresset för det gränsöverskridande och abnormala, då naturens sedvanliga ordning upphävdes, speglades även i tidevarvets fascination för det monstruösa. Studiet av »monster« hade under 1500-talet utvecklats till en vetenskaplig genre som inte sällan bar ett drag av sensationslystnad och ofta ett moraliserande tonfall. Abnormiteter betraktades allmänt som ett gudomligt syndastraff eller som ett uttryck för Guds allmakt. Tvåhövdade kalvar, siamesiska tvillingar och märkliga missbildningar sågs som ett bevis för Skaparens förmåga att tänja de gränser han själv upprättat, och var därmed ett obligatoriskt inslag i exklusiva kuriosakabinett. Mest exklusivt var givetvis att äga levande specimen: Henrik IV:s samlingar i Paris inkluderade Petrus Gonzales från Teneriffa, född med en genetisk defekt – hypertrichosis – som resulterade i att hela kroppen täcktes av hår. Undret blev inte mindre av att denna sällsamma hybrid mellan mänskligt och djuriskt kunde konversera på latin, samtidigt som han agerade vildman i en konstgjord grotta i slottsparken kring château Fontainebleau.

(Gonzales gifte sig för övrigt med en fransyska och fick flera barn som alla delade hans sjukdom. Sonen Arrigo skänktes 1595 till kardinal Farnese, medan dottern Tognina såldes till hovet i Parma, där hon ingående studerades av naturalhistorikern Ulisse Aldrovandi.)

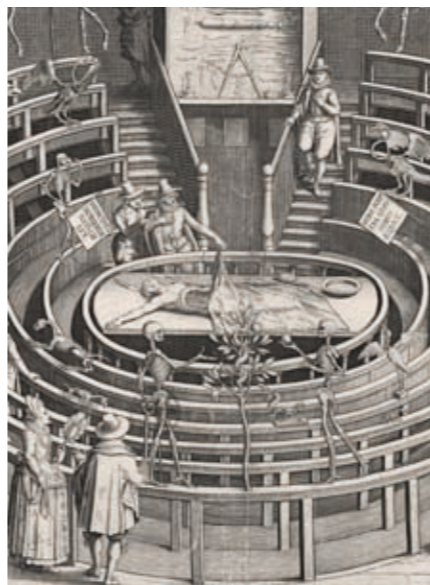
Det vetenskapliga studiet av »monster« hade en kulmen under 1500- och 1600-talen. Här en sida ur Caspar Schotts *Physica curiosa*, 1662.

Tognina Gonzales, dotter till »vildmannen« Petrus Gonzales, såldes till hovet i Parma, där hon sedermera gifte sig och fick barn. Ur Ulisse Aldrovandi, *Monstrorum historia*, 1642.

DÖDENS TEATER

Mest förunderligt var dock livet självt – liksom dess ofrånkomliga skuggsida, döden. Kuriosasamlingarna låg ofta i direkt anslutning till ett annat tidstypiskt fenomen, de »anatomiska teatern«, där allmänheten kunde beskåda människokroppens alla mysterier. Den mänskliga kroppen var Guds främsta verk och den offentliga dissektionen sågs som själsligt uppbygglig – på en och samma gång en vetenskaplig demonstration och en religiös akt, som uppenbarade livets förgänglighet och Guds allmakt för åskådarens blick. I Leidens anatomiska teater omgavs obduktionsbordet av allsköns sevärdheter – från »inälvorna av en människa som gjorts om till en skjorta« till »ett litet ben från en bävers penis« – men också av sentenser som inpräntade kristna lärdomar: »Vi är bara stoft och skugga«, »Döden erövrar allt«. Och längst fram tronade två skelett intill ett litet träd i vilket det hängde en uppstoppad orm: en symbolisk framställning av det bibliska Syndafallet, då människan bröt mot Guds bud och dömdes till att för evigt vara – dödlig.

Den anatomiska teatern i Leiden. Den offentliga dissektionen var både en vetenskaplig demonstration och en religiös akt, avsedd att uppenbara livets förgänglighet och dödens allmakt för åskådarna. Detalj ur ett kopparstick av Georg Matthäus Vischer 1644.

Liksom kuriosakabinetten syftade de anatomiska demonstrationerna till att väcka åskådarens förundran, häpnad och vördnad – ju eftertryckligare desto bättre. Den holländske läkaren Frederick Ruysch (1638-1731) specialiserade sig på att tillverka ett slags anatomiska bordsskulpturer, där de organiska vävnaderna injicerats med vax och kvicksilver och arrangerats till uppbyggliga *vanitas*-symboler. På ett bergslandskap av njur- och gallstenar, bevuxet med spretande artärer, stod skeletten av mänskliga foster – ibland med en bit hjärnmembran i sina små händer – och begrät livets svekfulla förgänglighet. Hans samling tillhörde Amsterdams främsta sevärdheter och köptes senare av tsar Peter den store, som gjorde den till huvudattraktion i sitt kuriosakabinett i Sankt Petersburg.

Några specimen ur den kungliga kuriosakammaren i Köpenhamn: en behornad hare, en marmorskiva i vilken naturen frambringat en korsfästelsescen, samt ett förstenat foster, som fransyskan Columbe Charrier under 28 år bar i sin livmoder, fram till sin död 1582. Fostret väckte stor uppståndelse i lärda kretsar och beskrevs av bland andra den franske hovläkaren Ambroise Paré innan det senare såldes till Christian V. Ur Holger Jacobaeus, *Museum regium*, 1696.

VÄRLDENS ORDNING

Under 1700-talet förändrades gradvis den vetenskapliga kulturen – och med den samlandets inriktning och karaktär. I upplysningstidens förnuftsdyrkande ljus framstod kuriosakabinettens myllrande mångfald som hopplöst föråldrad och ovetenskaplig. Visserligen skulle det dröja länge innan religionen förlorade sin roll som vetenskaplig drivkraft. Som Carl von Linné betonade var människans främsta uppgift att vörda naturen, detta »underverk« som Gud utsirat »med makalös prakt«. Likaså rekommenderade han varje naturforskare att bygga upp ett »Cabinett« där man »såsom på en Theater« kunde beskåda alla »werldens under«.

Däremot hade Linné bara förakt till övers för barockens kuriosakabinett, med sina fyrbenta kycklingar och tvåhövdade grisar. Samlandet höll långsamt på att förvetenskapligas, och den värld som samlingarna återspeglade var oåterkalleligt på väg att bli en annan: en värld där naturen inte längre var fylld av dolda innebörder utan ett kaos som skulle ordnas, organiseras och kategoriseras. Exotismen ersattes av systematik, vördnaden av nyktert observerande.

Förundrans tidevarv var förbi.

Håkan Håkansson
fil. dr. i idé- och lärdoms historia